

WIE IS MOSLIM?

Geloof en secularisatie
onder westerse moslims

Mohamed Ajouaou

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Liesbeth Meijer

Illustratie omslag: Liesbeth Meijer

ISBN 978 90 211 4376 7

NUR 717

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord - 9

Hoofdstuk 1: Inleiding

- 1.1 Inleiding: 'Wie is moslim?' - 11
 - Muslims in Nederland: 'Harde cijfers'? - 11
 - Wie is moslim? (1) maatschappelijke actualiteit en relevantie - 12
 - Wie is moslim? (2) de interne noodzaak tot identiteitsbepaling - 13
- 1.2 Manco's in bestaande definities en typologieën - 15
 - Definities van 'moslim', 'gelovig' en 'praktiserend' zijn - 15
 - Methodologische problemen - 17
- 1.3 Opzet, doelstelling en werkwijze - 18
 - Praktisch-theologische verkenning - 18
 - Beleefde en geleefde islam en contextuele theologie - 19
 - Doelgroep - 19
- 1.4 Acht actuele casussen - 20
 - Muslim-zijn volgens het (school)boekje - 20
 - Gerede twijfel? Vervaging van de scheidslijn tussen kerk en staat - 21
 - Een overheid die de vroomheidsstatus van haar werknemers vastlegt - 22
 - Islamitisch onderwijs – door wie? - 24
 - Islamitisch bankieren - 25
 - Ethiek en geweten - 26
 - Muslim van de wieg tot in het graf? - 27
 - Afstand doen van het geloof - 27
- 1.5 Tot slot: enkele opmerkingen over de insteek van dit boek - 29

Hoofdstuk 2: Wat is een gelovig moslim?

Leeswijzer - 31

- 2.1 Definitie van 'islam' - 31
 - De definitie van religie in de islamitische theologie - 31
 - Aanvaarding versus overgave - 32
 - Islam als dankbaarheid - 32
- 2.2 Grondslagen van het muslim-zijn in de Koran:
sura *De gelovigen* - 35
- 2.3 Basis- en uitgebreid profiel van de moslim - 38
 - Het basisprofiel: geloof - 38
 - Godsbeeld - 39
 - Praxis: basisgeboden en basisverboden - 40

- Uitgebreid profiel: de drie pijlers van de islamitische geloofsstructuur - 41
- Tekenen van ongelof - 43
- Gered worden tegenover verloren zijn - 45
- Samenvatting en conclusies - 46
- 2.4 Doorwerking van de zes geloofsfundamenten in de beleefde islam - 49
 - Het geloof in God - 49
 - De profeten en vijf betekenissen van Sunna - 49
 - De heilige boeken - 53
 - Engelen - 55
 - Het hiernamaals - 56
 - Predestinatie - 58
 - Samenvatting en conclusies - 60
- 2.5 Latente of secundaire geloofsfundamenten: *al-mu'taqadāt* - 62
 - De Shayṭān - 62
 - Umma* versus burgerschap - 67
 - Du'a*: Het niet-canonieke gebed - 71
 - Kuisheid bewaren - 75
 - Samenvatting en conclusies - 85

Hoofdstuk 3: Wat is een praktiserend moslim?

Leeswijzer - 87

- 3.1 Wat is een praktiserend moslim? - 87
- 3.2 Het praktiseren van het verbod - 89
 - Interpretatie en toepassing van het verbod - 89
 - Varken - 91
 - Haram* voedsel - 92
 - Al-Khamr*: Wijn - 93
 - Kansspelen - 98
 - Overige verboden - 100
- 3.3 Het praktiseren van het gebod - 101
 - De geloofsbelijdenis: *Shahāda* - 101
 - Bidden: *De Ṣalāt* - 102
 - Het vasten: *Ṣawm* - 120
 - De aalmoes: *Zakāt* - 122
 - De bedevaart naar Mekka: *Ḥadj* - 124
 - Samenvatting en conclusies - 125
- 3.4 De imam: rol in de praxis en de religiositeit - 130
 - Betekenenissen - 131
 - Definitie - 132

- 3.5 Kennis en religiositeit - 136
 - Drie domeinen van religieuze kennis - 136
 - De verhouding tussen religie en wetenschap:
 - traditionisme versus rationalisme - 137
 - Het gebod om religieuze kennis op te doen - 139
 - Een vierde domein van religieuze kennis - 140
 - Samenvatting en conclusies - 141

Hoofdstuk 4: De meetlat van geloof in de vroege islam

Leeswijzer - 143

- 4.1 Politieke disputen in de vroege islam - 144
 - De eerste betwiste zuil: *de zakāt* - 144
 - Valse profeten - 146
- 4.2 Religieuze stromingen (1): de Kharijieten - 147
 - De symboliek van de naam *al-Khawārijd* - 147
 - Al-takfir*: De verkettering van zondaars - 148
 - Het behoorlijke gebieden en het verwerpelijke verbieden - 150
 - Jihād*: geloof en/of praxis? - 152
 - De doctrine van 'loyaliteit en disloyaliteit' - 158
 - Rechtvaardigheid - 164
 - Samenvatting - 164
- 4.3 Religieuze stromingen (2): de Murji'ieten - 165
 - De benaming *al-Murji'a* - 165
 - Vier hoofdstromingen - 166
 - Geloof heeft het primaat boven de praxis - 167
 - Samenvatting - 167
- 4.4 Pretheologische scholen: de Djabrieten en de Qadarieten - 168
 - Determinisme versus autonomie en vrije wil - 168
 - Standpunt van *al-Djabriyya* - 168
 - Standpunt van *al-Qadariyya* - 169
 - Grondleggers van de rationele bevraging van de geloofsleer - 170
- 4.5 De islamitische scholastici: *al-Mutakallimūn* - 170
 - Fiqh*-wetenschap: *Ahl al-hadith* versus *Ahl al-ra'y* - 171
 - Koranwetenschap: exegetische methode *al-tafsīr* versus *al-ta'wīl* - 171
 - De *Kalām* (1): school van de Mu'tazilieten - 172
 - De *Kalām* (2): school van de Ash'arieten - 176
 - Rationele ethiek - 177
- 4.6 Conclusie: aspecten van politieke oriëntatie - 178

Hoofdstuk 5: Secularisatie in de islam

Leeswijzer - 179

- 5.1 Secularisatie als concept en politiek ideaal in een westerse context - 180
 - Secularisatie als westers beschavingsoffensief - 180
 - Vooronderstellingen van het politieke streven naar een seculiere islam - 181
- 5.2 Het secularisatiediscours in de islam - 185
 - Al-'ilmāniyyūn* (secularisten) en *al-lā dmiyyūn* (ongodsdienstigen) - 185
 - Al-mulhidūn* (atheïsten) - 187
 - Andere predicaten - 189
 - Wederzijdse polarisatie, eenzijdige verkettering - 190
 - Interne secularisatie - 191
 - Samenvatting - 193
- 5.3 Indicatoren van secularisatie in de islamitische context - 194
 - Een nieuwe definitie - 194
 - De analyse van het islamitische secularisatiediscours - 196
 - Indicatoren van secularisatie in de islamitische context - 197
- 5.4 Conclusies - 210
 - Een nieuwe indeling in vier dimensies van religiositeit - 210
 - Indicatoren van secularisatie:
 - niet op het gebied van de praxis, maar van het geloof - 213
 - Concretisering van het begrip 'afname' - 214
 - Uitwendige religiositeit een indicator van secularisatie? - 215

Slotwoord - 217

Gehanteerde transcriptie Arabische letters - 218

Noten - 219

Voorwoord

Een boek schrijven is zelden het werk van de auteur alleen. Dat geldt ook voor dit boek. Om te beginnen heb ik elk hoofdstuk of een deel daarvan ter toetsing aan één of meer collega's uit de beroepspraktijk of de wetenschap voorgelegd. Sommigen hebben het hele manuscript gelezen en voorzien van waardevol commentaar.

Mijn dank gaat uit naar mijn collega's islamitische geestelijke verzorgers bij de Dienst Justitiële Inrichtingen: Sheila van Staveren, Mehmet Uygun, Soheil El Kouch en bij zorginstellingen ben ik Mohamed ben Ayad dank verschuldigd. Ook dank ik dominee Johan Becks en adviseur Annebregt Dijkman. Zij allen hebben als beroepsbeoefenaar die dagelijks met de materie van dit boek te maken hebben, waardevolle suggesties geleverd.

Uit de wetenschap ben ik Ruard Ganzevoort dank verschuldigd voor het commentaar op enkele onderdelen van dit boek en de morele steun om het af te ronden. Welmoet Boender ben ik dankbaar voor haar inhoudelijke commentaar op de eerste versie van het manuscript. Herman Beck ben ik erkentelijk voor zijn zorgvuldige lezing, kritische noten en waardevolle inhoudelijke suggesties.

Er wordt weleens gezegd dat een manuscript gemiddeld langs twintig redacteuren en proeflezers moet gaan, voordat het redelijk leesbaar wordt. Ik dank wat dat betreft Kees Nijboer, Wim Boezili, Dorrit Everts en Rabi'a Frank voor hun eerste redactionele ondersteuning van verschillende onderdelen van het boek. Marieke Feuth ben ik bijzonder erkentelijk voor haar integrale redactie van het manuscript. Zij heeft dat gedaan met zoveel toewijding en vakmanschap.

Dan Esther van der Panne, mijn contactpersoon bij Uitgeverij Meinema. Ik dank haar graag voor de prettige samenwerking, de wijze adviezen en de deskundige begeleiding van dit traject en vooral voor haar geloof in dit project. Lia van Strien dank ik graag voor haar coördinerende rol in dit traject.

Dank ben ik ook verschuldigd aan Wim Janse, decaan van de Faculteit Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam. Ik dank hem voor zijn steun, adviezen en vooral voor zijn aanmoediging.

Voor Loubna, en onze kinderen Nassim, Siraadj en Jinaan: dank jullie voor het geduld en de liefdevolle steun om dit werk te voltooien.

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

1.1 Inleiding: ‘Wie is moslim?’

Moslams in Nederland: ‘Harde cijfers’?

Hoe is de islamitische geloofsstructuur opgebouwd volgens de religieuze bronnen en in het dagelijks leven? Wat is de basis van het geloof, en wat zijn tekenen van ongelof? Wat is secularisatie, en hoe bedreigend voor het geloof is zij eigenlijk? – Dat zijn de kernvragen waarover dit boek gaat.

‘Op 1 januari 2003 woonden er in totaal bijna 920 duizend islamieten in Nederland, 33 duizend meer dan een jaar eerder’, aldus het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).¹ Velen vragen zich af wat in dit verband de term ‘islamiet’ precies inhoudt. In 2008 liepen de gemoederen over hoe de statistici tot zulke getallen kwamen, hoog op. Het CBS stelde in 2007 de schatting van het aantal moslams al aanzienlijk naar beneden bij, naar 850.000. Het Instituut voor Integratie en Sociale Weerbaarheid (ISW) van de Rijksuniversiteit Groningen berekende in 2008 op basis van schattingen van het aantal moskeebezoekers en hun aanhang dat hooguit 200.000 mensen in aanmerking kwamen voor het predicaat moslim. Het ISW kwalificeerde dit aantal als praktiserende moslams, waarmee het suggereerde dat in het publieke debat over de angst voor ‘islamisering’ alleen de categorie ‘praktiserende moslim’ relevant zou zijn voor de statistieken. Daarmee suggereerde het eveneens, bedoeld of onbedoeld, dat het begrip ‘praktiserende moslim’ de gemeenschappelijke noemer is voor iedereen die zich (nadrukkelijk) met religie bezighoudt – van gematigden en orthodoxen tot fundamentalisten. Tegenover deze categorie zou dan de categorie ‘niet-praktiserende moslim’ staan, die de subcategorieën seculier, vrijzinnig, atheïst, ex-moslim et cetera in zich zou verenigen. Deze nuanceringen brachten echter noch in de heftigheid van het debat noch in de scherpte van de beeldvorming veel soelaas. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) komt in zijn laatste studie naar de religiositeit van moslams tot de conclusie dat er weinig secularisatie onder moslams is.² Socioloog Ruud Koopmans kwam eind 2013 tot de conclusie dat van die 920.000 islamieten de meerderheid werkelijk fundamentalist is, en dat de samenleving en de politiek hier zouden moeten ingrijpen.³

Wie is moslim?

(1) maatschappelijke actualiteit en relevantie

In al deze onderzoeken en discussies wordt niet duidelijk wat het begrip 'moslim' nu eigenlijk inhoudt. Daarom lopen de conclusies ook uiteen. Wie kan er als moslim worden beschouwd, op basis van welke criteria, en wie kan die criteria bepalen? Hoe ziet de religiositeit van moslims eruit, hoe moet deze religiositeit geïnterpreteerd worden en hoe kan ermee worden omgegaan? Wat is in de islam de meetlat van geloof? Het zijn allemaal actuele vragen, die door de Nederlandse samenleving worden ingebracht. Toegegeven: deze vragen worden niet alleen vanuit een al dan niet academische nieuwsgierigheid gesteld, maar zijn vaak ook ingegeven door een preoccupatie met beheersbaarheid: hoe kunnen deze nieuwe religie en haar aanhangers gemanaged, bestuurd en georganiseerd worden – niet alleen in het belang van de samenleving als geheel, maar ook van de moslims zelf? Deze preoccupatie bestaat niet alleen in de politiek, zoals bleek uit de reacties op de hoge cijfers van het CBS hierboven, maar ook in andere segmenten in de samenleving. Ik geef een aantal voorbeelden:

- Als een veertienjarig kind op de middelbare school tijdens de vastenmaand Ramadan niet aan de gymles mee wil doen, omdat de verplichte douche erna het vasten 'ongedaan zou maken', wat moet ik daar als docent dan van vinden? Zou een kind op zo'n jonge leeftijd überhaupt mogen vasten, en mag ik daar iets van zeggen – en zo ja: tegen wie? Moet ik de discussie aangaan met het kind of met zijn ouders?
- Is een vastende volwassene nog voldoende productief voor mijn bedrijf of organisatie?
- Als een gedetineerde die waarschijnlijk nog nooit een moskee van binnen had gezien, in de gevangenis ineens om een gebedskleed vraagt, een Koran bestelt, een baard laat staan en een gesprek met de imam aanvraagt – zijn dat dan tekenen van radicalisering met de gevaren van dien?
- Moet een islamitisch geestelijk verzorger in een zorginstelling per se ook imam zijn? Heeft een gesprek met zo'n imam werkelijk betekenis voor de moslimpatiënt, en moet ik daar als bestuurder middelen voor vrijmaken?
- Weegt het rendement van de gebedsruimte die ik als pretparkmanager aan mijn moslimgasten beschikbaar stel op tegen de hoon die ik in de publieke opinie over me afroep (Walibi Holland)?

- Moet ik als bestuurder meewerken aan het inrichten van een gebiedsruimte voor de moslimstudenten aan mijn universiteit of hogeschool? Mag daar dan op vrijdag ook gepreekt worden, en zo ja: door wie en moeten er in deze publieke instelling dan voorwaarden worden gesteld aan de competenties van de prediker? En wie stelt daarvoor de kaders vast?
- Moet ik als gemeenteambtenaar of wethouder echt mijn hoofd breken over de inrichting van een speciaal perceel als begraafplaats voor moslims, of kunnen zij hun doden begraven op de reeds bestaande, algemene begraafplaatsen? En als er een islamitische begraafplaats komt, tolereren moslims elkaar of gaan ze bepaalde moslims uitsluiten? En waarom komen moslims steevast met de eis van een 'eeuwige rustplaats'? Behoren er ook moslims tot de nu ruim 60% van de Nederlanders die cremieren verkiezen boven begraven?
- Moeten we ons zorgen maken over de lokale islamitische partijen in Den Haag en Rotterdam; vormen zij echt geen gevaar voor de democratie? Gaan ze de *shari'a* invoeren? Welk type zijn ze: het type SGP, ChristenUnie, CDA of iets anders?
- Wat is de rode draad in de religiositeit van moslims, en hoe kan het verloop daarvan via de religieuze socialisatie voorspelbaar worden gemaakt? Is inzichtelijk te maken in welke richtingen een religieuze grondhouding zich onder bepaalde omstandigheden ontwikkelt?

Op deze, en soortgelijke vragen kan alleen een bevredigend antwoord worden geformuleerd als er eerst scherper inzicht in de hedendaagse religiositeit onder moslims – en wel in al haar diversiteit – tot stand wordt gebracht.

Wie is moslim?

(2) de interne noodzaak tot identiteitsbepaling

Beheersbaarheid en 'management' zijn ook voor moslims zelf belangrijke drijfveren in de omgang met geloof en religiositeit. Ik zie dat bijvoorbeeld terug in de opvoeding bij ouders, die zichzelf de vraag stellen hoeveel religie zij in hun eigen leven kunnen en willen toelaten, en via welke kanalen. De één vraagt zich af hoe hij of zij de kinderen kan afschermen tegen de alomtegenwoordige secularisatie, terwijl een ander zich juist zorgen maakt over de invloeden van de fundamentalistische islam en nadenkt over hoe de kinderen daar weerbaar tegen te maken. De één overweldigt zijn of haar eigen kinderen met de religieu-

ze opvoeding, terwijl een ander ervoor kiest om passief toe te kijken en nadenkt over of – en zo ja: welke – scherpe kantjes er kunnen worden afgehaald van de ongevraagde religieuze overdracht die de kinderen opdoen bij geloofsgenootjes en andere familieleden. Veel ouders vragen zich af hoe frequent ze hun kinderen bloot moeten stellen aan het instituut moskee, welk soort moskee ze moeten kiezen, en ze maken bewust of onbewust een afweging van de voordelen en de risico's die iedere keuze met zich meebrengt.

Sommige ouders die zelf niet bidden, vragen zich af: is het verstandig om ter compensatie van mijn 'lakse' religieuze gedrag (namelijk niet-praktiserend) mijn kinderen streng op te voeden, door ze bijvoorbeeld met anderen naar de moskee te sturen, ze al jong te laten vasten, een hoofddoek te laten dragen et cetera? Diezelfde ouders vragen zich ook af: kan de discrepantie tussen zo'n aanpak enerzijds en mijn eigen omgang met de religieuze voorschriften anderzijds leiden tot een identiteitscrisis bij mijn kinderen, en kan ik ze dus maar beter geen religieuze opvoeding geven? Liberale moslims (laten we zeggen: moslims voor wie de islam een marginale betekenis heeft voor hun identiteit) vragen zich af wat wijzer en strategischer is: hun kinderen consequent een liberale opvoeding geven, of toch enkele orthodoxe elementen toelaten zodat hun kinderen vergelijkingsmateriaal hebben en (later) een eigen keuze kunnen maken. Orthodoxe moslims vragen zich op zeker moment af of het niet toch wijs is om hun kinderen ook enige seculiere waarden (lees: liberale waarden) bij te brengen. Nog veel meer van dergelijke vragen doen zich voor in het dagelijks leven van Nederlandse en westerse moslims. Ik doel hier overigens met 'westerse moslims' primair op de generaties moslims die een migratieachtergrond hebben, zich op westers grondgebied bevinden en inmiddels grotendeels als native Westers kunnen worden aangemerkt.

Al deze vragen van moslims zijn des te indringender, omdat ze uiteindelijk vanuit een existentieel oogpunt worden gesteld: hoe handhaaf ik, in deze nieuwe context, mezelf en eventueel mijn nageslacht als minderheid met een eigen identiteit? En hoe, en in welke mate, zijn religie en geloof daarbij behulpzaam of juist een struikelblok, zowel op korte als op lange termijn? Voor moslims bij wie deze vragen opkomen, wordt het antwoord bemoeilijkt door het gegeven dat de islamitische geloofsstructuur, zoals ik hier uiteen zal zetten, diffuus en ondoorzichtig is, of – positiever gesteld – dynamisch en rekbaar.

1.2 Manco's in bestaande definities en typologieën

Definities van 'moslim', 'gelovig' en 'praktiserend' zijn

In wetenschappelijke publicaties is inmiddels een veelheid aan typologieën ontwikkeld over de soorten islam en moslims. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) publiceerde in 2012 een uitgebreid onderzoeksrapport over de geloofsbeleving en secularisatie onder moslims. Het rapport ontving waardering, maar er was ook kritiek op de methodologie en de interpretatie van de bestudeerde religieuze vormen.⁴ Het SCP had namelijk de zogeheten 'zelfdefinitie' voor het moslim-zijn gehanteerd, waarin de uitspraak 'ik ben moslim' voldoende is om tot deze categorie gerekend te worden. Op zich een redelijk uitgangspunt, ware het niet dat toen het SCP vervolgens de secularisatie onder moslims ging meten, al te snel de conclusie werd getrokken dat er weinig steun is voor de hypothese dat onder moslims secularisatie zou optreden. Immers, zo redeneerde het SCP, vrijwel iedere moslim noemt zich moslim. De gebruikte methodologie en de conclusies die deze methodologie opleverde, riepen echter veel vragen op. Waarom zouden, bijvoorbeeld, '[de groep moslims] die zich alleen nog aan de islamitische voedselvoorschriften houdt en een groep die helemaal niets aan het geloof doet', zoals het SCP ze omschrijft, niet tot de seculieren behoren? En is, zoals het SCP concludeert, het kleine percentage moslims dat zegt: 'Ik ben niet gelovig' ook daadwerkelijk seculier? Is de uitspraak 'Ik ben niet gelovig' in de islamitische context hetzelfde als 'Ik ben atheïst'? Is 'Ik ben niet gelovig' een definitieve breuk met de islam, met alle religies of slechts met bepaalde aspecten van de islam en religie?

In dit verband moet worden opgemerkt dat de Nederlandse uitdrukking 'ik geloof' in het Arabisch en in de islamitische context twee varianten heeft, namelijk het werkwoord *u'min* of *ana mu'min* ('ik ben gelovig') en het werkwoord *a'taqid*. *A'taqid* kan ook vertaald worden met 'ik geloof', maar heeft dan altijd een meewerkend voorwerp nodig: het gaat om geloven *in* een bepaald object, zoals bijvoorbeeld een reeks geloofsvoorstellingen of een bepaalde wijze van praktiseren, terwijl het werkwoord *u'min* en het zelfstandig naamwoord *mu'min* in principe geen object of voorwerp behoeven. Ze duiden beide een staat van zijn aan, een diepe overtuiging als innerlijke religieuze ervaring, waarbij een uitwendige vertaling via de religieuze praxis of het zich

toe-eigenen van allerlei opvattingen niet per se nodig is. Men zou met andere woorden in de islamitische context wel 'gelovig' kunnen zijn in de laatste zin, en tegelijk 'ongelovig' in de eerste zin wanneer bijvoorbeeld de voorstellingen die onderwerp zijn van *i'tiqād* niet overeenkomen met zijn of haar eigen visie. Als aan een moslim de vraag wordt voorgelegd: 'Bent u gelovig?', op welke van deze twee opties geeft hij of zij dan antwoord? Verder zou de vraag 'Bent u gelovig?' ook kunnen worden opgevat als de vraag: 'Bent u vroom?' Het negatieve antwoord op dat laatste is niet per se een ontkenning van het gelovig-zijn.

Daarnaast werd evenmin helder wat het SCP onder het kernbegrip 'praktiserende moslim' verstond, en mijns inziens gebruikte het daarvoor als meetlat nogal wat arbitraire elementen, dat wil zeggen: het SCP liet na eerst in kaart te brengen welke indicatoren er zijn – en er ook toe doen – voor het meten van religiositeit onder moslims. In dit verband stelt de Turkse socioloog Ural Manço in zijn recent verschenen Franstalige studie naar secularisatie in Turkije, *Islam pour soi* (De islam voor zichzelf) vast dat een niet te verwaarlozen onderdeel van het islamitisch discours het gezichtsveld en de interesse van sociologen niet bereikt. Hij noemt als voorbeeld: de islamitische groet, het gebed [*ṣalāt*], de smeebeden [*du'a*], Koranrecitatie en de recitatie van hadiths.⁵ Naast het ontbreken van een op de islam afgestemd godsdienstsociologisch begrippenkader, en de verwaarlozing of het over het hoofd zien van relevante indicatoren in de religiositeit van moslims, speelt een derde factor een rol in de onduidelijkheid over de wijze waarop moslims hun religiositeit beleven, namelijk de vergelijking met het christelijk godsdienstsociologisch begrippenkader, waaronder kerk (moskee), kerkbezoek (moskeebezoek), zondagsmis (vrijdagdienst), Bijbel lezen (Koran lezen), gemeente of parochie (*umma*) et cetera.⁶ Deze begrippen kunnen niet probleemloos één op één vergeleken worden, omdat ze niet dezelfde gevoelswaarde hebben. Bovendien hoeft achter een ogenschijnlijk gelijksoortige symboliek niet per se een en dezelfde religieuze daad of inhoud schuil te gaan. Een deel van deze problemen omtrent definitie en terminologie zou kunnen worden opgelost, stelt Manço, door een 'andere decodering' en een 'vernieuwde observatiewijze' toe te passen.⁷